

Czopek, Sylwester

Uwagi o kulturze łużyckiej na Lubelszczyźnie

Archeologia Polski Środkowowschodniej 2, 210-226

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SYLWESTER CZOPEK

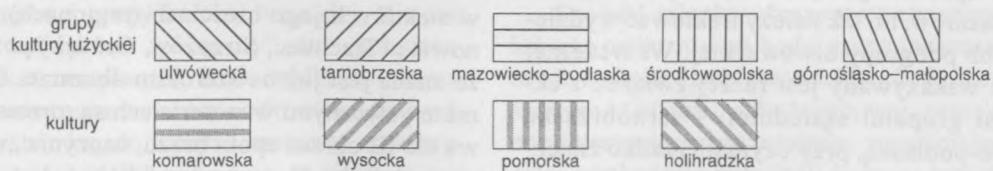
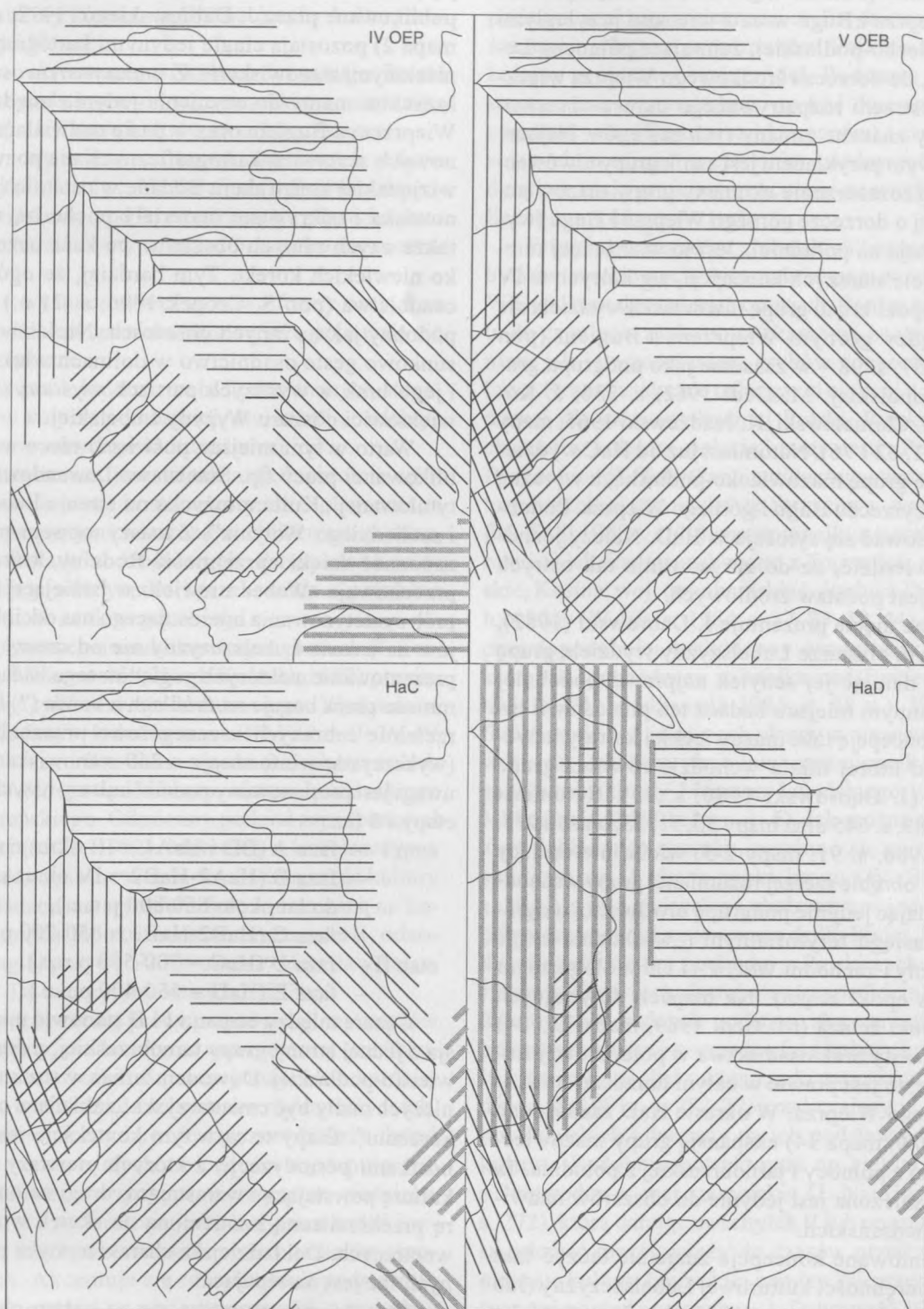
UWAGI O KULTURZE ŁUŻYCKIEJ NA LUBELSZCZYŹNIE

Do napisania poniższych uwag skłoniły autora tezy zawarte w artykule H. Taras (1996) zatytułowanym „Problematyka badawcza epoki brązu i początków epoki żelaza”, zamieszczonym w części pierwszego tomu „Archeologii Polski Środkowowschodniej”, poświęconej jubileuszowi 50-lecia Katedry Archeologii UMCS w Lublinie. Znalazły się tam teksty będące skróconymi wersjami referatów wygłoszonych na okolicznościowej sesji w październiku 1995. Nie jest moim celem krytyka zawartych we wspomnianym artykule stwierdzeń, bo w większości należy je rozpatrywać w kategoriach historii naszej dyscypliny. Jedynie na marginesie odnotować należy zupełne pominięcie problematyki wcześniejszej epoki żelaza. Zasadniczą kwestią jest jednak odpowiedź na pytanie o rzeczywisty postęp w badaniach nad tzw. kulturą łużycką na Lubelszczyźnie. Jako znaczące osiągnięcia Katedry Archeologii wymienione są bowiem jedynie prace S. Noska i A. Gardawskiego, z których „najnowsza” pochodzi sprzed lat dwudziestu. Wkład obydwu badaczy w poznawanie epoki brązu jest niekwestionowany, ale wymienianie ich poglądów jako nadal „funkcjonujących w obiegu naukowym” (H. Taras 1996, s. 241) wydaje się nieporozumieniem. Można by zadać pytanie – a co z przyrostem bazy źródłowej? Czy przez ostatnie dziesięciolecie nie przybyło żadnych nowych materiałów? Czy wszystkie one mieszczą się w „starych schematach? Znane mi z autopsji źródła każą z dużą ostrożnością traktować dotychczasowe ustalenia w zakresie tak podstawowych kwestii jak ich chronologia i przynależność kulturowa (może raczej „grupowa”). Nie kwestionuję przy tym samej zasady, ale raczej sposób dochodzenia do ostatecznych sformułowań. Problem bowiem polega na tym, że nie przeprowadzono żadnych rzetelnych analiz, krytyki źródeł i nie sformułowano wiarygodnych wniosków.

Fakt, że w podsumowaniu badań nad epoką brązu prowadzonych przez Katedrę Archeologii UMCS nie znalazły się żadne nowsze prace (bo ich w istocie nie ma – luki nie mogą tu wypełniać materiały nieopracowane czy niepublikowane prace magisterskie) traktujące o kulturze łużyckiej jest znamieny. Prawie 1000 letni okres trwania kultury łużyckiej jest w tej chwili najslabiej poznanym odcinkiem naszych pradziejów między Wisłą a Bugiem. Jest to tym bardziej rażące, że inne kultury, w tym bezpośrednio ją poprzedzająca i następująca po niej, doczekały się regionalnych monografii (por. S. Czopek 1992; H. Taras 1995), a postęp

w badaniach nad np. okresem rzymskim czy neolitem jest imponujący. Powstałej luki nie wypełniają pojedyncze prace kolegów zatrudnionych w innych instytucjach. Mają one zresztą charakter sprawozdań z badań (por. liczne przykłady w zestawionej na końcu literaturze) lub publikacji niewielkich serii materiałów (por. np. W. Misiewicz 1985; J. Niedźwiedź 1989b; 1992b; Z. Wichrowski 1989; E. Banasiewicz 1991), z rzadka tylko podejmujące wybrane zagadnienia rozwoju kulturowego (J. Niedźwiedź 1991c). Jest to i tak pewien postęp i częściowe przynajmniej spełnienie postulatów J. Dąbrowskiego (1982, s. 261 n.), który przed laty stwierdził, że „jak długo lubelscy Koledzy nie ujawnią zawartości swych magazynów, tak długo nie ma praktycznie szans na pełniejsze scharakteryzowanie jakiegokolwiek odcinka pradziejów tego regionu”. Badacz ten od dawna podkreślał katastrofalny stan rozpoznania kultury łużyckiej na Lubelszczyźnie, sugerując intensyfikację badań terenowych, szybkie opracowywanie i publikowanie materiałów. Niestety, w odniesieniu do każdej z tych sfer możemy formułować kolejne postulaty, które jednakże nie rozwiążą narosłych przez lata zaniechań. Jak mało bada się stanowisk łużyckich przekonuje lektura kolejnych numerów „Sprawozdań z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS”, „Sprawozdań z badań terenowych w województwie zamojskim”, „Informatora o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim”, czy najnowszego, pierwszego tomu „Archeologii Polski Środkowowschodniej” (tom ten należy powitać z dużym uznaniem, mając nadzieję na jego systematyczne wydawanie i zastąpienie wielu dorocznych sprawozdań i informatorów).

Zły stan badań i opracowań jest powodem, że w różnych ujęciach podręcznikowych Lubelszczyznę (lub jej części) w końcu II i pierwszej połowie I tys. p.n.e. traktuje się często jako białą plamę, tj. obszar pozbawiony osadnictwa (por. np. mapy na ryc. 29, 30, 31, 33, 34 w „Pradziejach ziem polskich” - M. Gedl 1989; zob. też J. Gąssowski 1985, mapa 4 na s. 177). Trudności dostarcza odpowiedź na z pozoru proste pytanie o jednolitość rozwoju kulturowego tego obszaru. W literaturze znajdujemy bowiem zaskakująco skrajne podejścia. Według map zamieszczonych w IV tomie Prahistorii ziem polskich (ryc.1) na Lubelszczyźnie mamy styk trzech grup – tarnobrzesckiej, która na interesującym nas obszarze ma stosunkowo ustabilizowane granice przez cały czas trwania, ulwóweckiej, ograniczo-

Ryc. 1. Mapy grup łużyckich w poszczególnych okresach epoki brązu i wczesnej epoki żelaza wraz z kulturami sąsiednimi (wg PZPol., t. IV, Warszawa 1979).

nej terytorialnie (i chronologicznie) do międzyrzecza górnego Wieprza i Bugu wraz z terenami przyległymi oraz mazowiecko-podlaskiej, zajmującą północną Lubelszczyznę, do dorzecza środkowego Wieprza włącznie. Na przestrzeni rozpatrywanego okresu obserwować możemy znaczne zmiany tych zasięgów. Najbardziej jaskrawym przykładem jest zanik grupy ulwóweckiej w HaD i rozszerzenie ekumeny grupy mazowiecko-podlaskiej o dorzecze górnego Wieprza i Bugu (wyraźna ekspansja na południe). Jest to w znacznej mierze rozwinięcie starszych koncepcji, wg których w IV i V okresie epoki brązu grupę ulwówecką wydziela się jedynie między górnym Wieprzem a Bugiem (por. S. Nosek 1957, s. 98 – w zasadzie jako podgrupa grupy środkowopolskiej; M. Gedl 1962, s. 336; J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski 1965, mapy na ryc. 37, 51, 62 i 76). Natomiast już od HaC wydziela się jedynie grupę mazowiecko-podlaską, z wyraźną luką w międzyrzeczu Bugu i górnego Wieprza. Podobnie miała rysować się sytuacja w HaD. Należy jednoznacznie stwierdzić, że do zarysowania tak ostrych granic brak jest podstaw źródłowych.

Odmienne ujęcie prezentuje J. Dąbrowski (1982), który na całym obszarze Lubelszczyzny wydziela grupę ulwówecką, datując jej schyłek najprawdopodobniej na HaD. W innym miejscu badacz ten przedstawił interesującą koncepcję tzw. mazowieckiej kultury łużyckiej, w skład której miała wchodzić również grupa ulwówecka (J. Dąbrowski 1980, s. 45). Natomiast M. Gedl (1989, s. 645 oraz mapy 30, 31, 33; tenże 1975, mapy 1-3; 1980, s. 91, mapy 2-3) widzi interesujący nas obszar w obrębie szerszej rozumianej grupy wschodniej, wydzielając jedynie podgrupę ulwówecką o ograniczonym zasięgu terytorialnym („wschodnia część Lubelszczyzny i zachodni Wołyń”) i chronologicznym (IV-V okres epoki brązu). Na mapach dotyczących wczesnej epoki żelaza (M. Gedl 1989, mapa 33 i 34) uderza całkowity brak osadnictwa w południowej Lubelszczyźnie, to jest prawie w całym dorzeczu środkowego i górnego Wieprza. W okresie HaD zaznaczono (M. Gedl 1989, mapa 34) ekspansję grupy mazowiecko-podlaskiej z północy i tarnobrzeskiej z południa. Ta ostatnia ograniczona jest jedynie do obszarów nadwiślańskich i nadszańskich.

Zaprezentowane koncepcje zdaje się łączyć fakt uznawania odrębności kulturowej Lubelszczyzny (lub jej części) w epoce brązu (IV-V okres) w stosunku do innych obszarów, bo tak należy traktować wydzielenie grupy lub podgrupy ulwóweckiej. We wczesnej epoce żelaza wskazywany jest raczej związek z ekspansywnymi grupami sąsiednimi – tarnobrzeską i mazowiecko-podlaską, przy czym nierzadko znaczne połacie Lubelszczyzny prezentowane są jako anekumeny.

Tak duże różnice w interpretacjach materiałów wynikają wyłącznie ze skromnej bazy źródłowej. Bez

jej poszerzenia trudno będzie mówić o postępie. Mapy publikowane przez J. Dąbrowskiego (1972, ryc. 16-18, mapa 2) pozostają ciągle jedynymi kartogramami z naniesionymi stanowiskami. Z intensywnym osadnictwem łużyckim mamy do czynienia jedynie między górnym Wieprzem a Bugiem oraz w pasie nadwiślańskim. Brak nowych zestawień kartograficznych nie pozwala na rewizję takiej konstrukcji. Badane w ostatnich latach stanowiska i odkrywane materiały pochodzą w zasadzie także z tych samych obszarów, co każe oczekiwać tylko niewielkich korekt. Tym bardziej, że ogólny model osadnictwa (por. S. Czopek 1996, s. 71 n.) był chyba podobny jak na innych obszarach. Nie dziwi więc stosunkowo gęste osadnictwo w dolinach większych rzek i jego brak w wyższych partiach wysoczyzn – np. na większości obszaru Wyżyny Lubelskiej.

Warto w tym miejscu poświęcić nieco uwag niepublikowanej pracy Śp. Stanisława Lewandowskiego, zatytułowanej „Kultura łużycka na terenie Lubelszczyzny i zachodniego Wołynia”. Z maszynopisem mogłem się zapoznać dzięki uprzejmości Rodziny, która nadal go przechowuje. Wobec niewielu w istniejącej literaturze prób syntetyzowania interesującego nas odcinka pradziejów na terenie Lubelszczyzny nie od rzeczy będzie zaprezentowanie niektórych poglądów tego badacza. Wspomniana praca bazuje na źródłach z końca (?) lat 70-tych, rzetelnie zebranych i szczegółowo przeanalizowanych (wykorzystano informacje o 260 stanowiskach). Godny uwagi jest proponowany podział kultury łużyckiej na dwa etapy i 5 faz:

- etap I – faza A (BD i HaA1 = III okres epoki brązu)
- faza B (HaA2-HaB2 = IV okres epoki brązu do lat około 850/800 p.n.e.),
- faza C (HaB2-HaB3 = 850-700 p.n.e.),
- etap II – faza D (HaC = 700-550 p.n.e.)
- faza E (HaD = 550-400 p.n.e.).

Cezurę między etapami I i II stanowić miała ekspansja z jednej strony grupy tarnobrzeskiej, z drugiej mazowiecko-podlaskiej. Dowodem zmian w strukturach osadniczych miały być cmentarzyska „zakładane na surowym korzeniu”. Etapy te są w tym kontekście realnymi jednostkami periodyzacji, z których pierwszy prezentuje kulturę powstającą i wzrastającą, drugi natomiast kulturę przekształconą i zmienioną na skutek wpływów zewnętrznych. Dokładniejsza charakterystyka poszczególnych faz jest następująca:

faza A – nie zaznacza się na całym obszarze, ale w niektórych jego częściach (regionach). Rozrzut stanowisk (Trzcinec, Strzyżów, Gródek) pozwala sądzić, że znana jest już na szerokim obszarze. Cechami charakterystycznymi w materiałach są: ornamentyka typowa dla III okresu epoki brązu, naczynia „w stylu kultury trzcienieckiej”, ceramika zbliżona do tzw. fazy łódzkiej oraz formy zdobnictwa zaczerpnięte od kultury Noua. Wydzielają się tutaj trzy warianty – z Trzcianca (cechy kultury trzcienieckiej, fazy łódzkiej i elementy

z południa), Strzyżowa (cechy kultury trzcinieckiej, fazy łódzkiej i kultury Noua) i z Dubna (cechy kultury komarowskiej i Noua);

faza B – okres napływu kultury łużyckiej z Polski Środkowej z podstawowym wyznacznikiem – ceramiką żłobkowaną; unifikacja kultury na całym obszarze;

faza C – trwanie cmentarzysk założonych w fazie poprzedniej (Topornica, Wołkowiany). Pojawia się ceramika z dziurkami pod krawędzią oraz plastyka zoomorficzna, charakterystyczne jest bogactwo form ceramicznych;

faza D – wyznacznikami są nowe formy naczyń ze znacznym udziałem garnków jajowatych, pojawiają się przedmioty żelazne;

faza E – zanik kultury, mała liczba znanych stanowisk, napływ kultury pomorskiej, do „której upodabnia się cały zestaw zabytków kultury łużyckiej”.

Oczywistą rzeczą jest, iż tak niejednokrotnie arbitralnie dobrane kryteria i ostre cezury chronologiczne są dziś nie do przyjęcia, zwłaszcza w obliczu tak podkreślanych niedostatków źródłowych. Przytoczono je tu z kronikarskiego obowiązku i przekonania o potrzebie ich zaistnienia w naukowym obiegu.

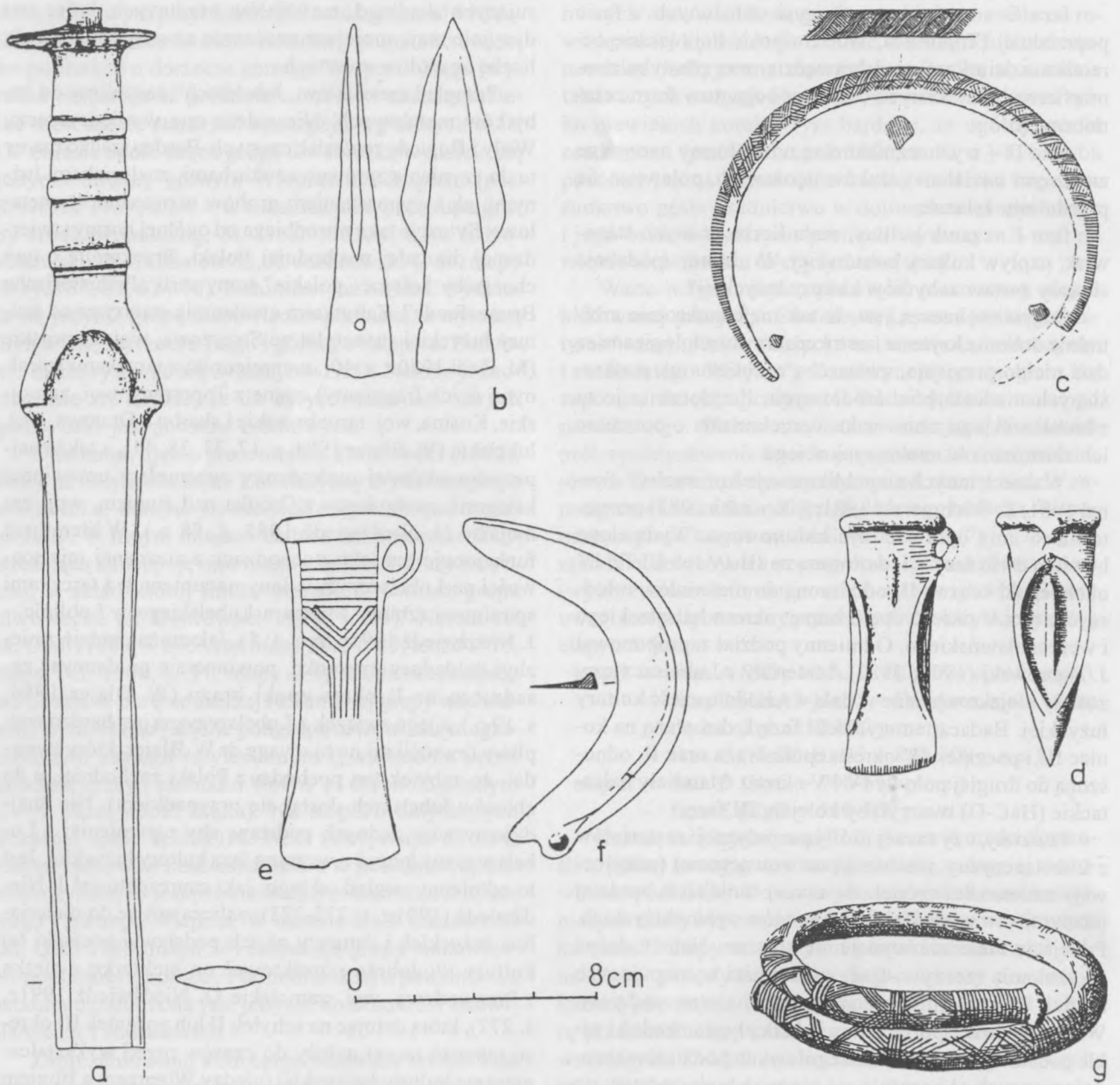
W trzech innych niepublikowanych pracach (T. Fornal 1981; Z. Wichrowski 1981; J. Kociuba 1982) przyjęto nieco inny cykl rozwoju kulturowego. Wydzielono bowiem dwie fazy – I, datowaną na III-IV lub III/IV-IV okres epoki brązu i II, odnoszoną do materiałów młodszych, tj. z V okresu epoki brązu, okresu halsztackiego i wczesnolateńskiego. Odmienny podział zaproponował J. Dąbrowski (1972; 1982). Materiały z Lubelszczyzny zostały niejako wpisane w całą wschodnią część kultury łużyckiej. Badacz ten wydzielił fazę I, datowaną na koniec III i początek IV okresu epoki brązu oraz II, odnoszoną do drugiej połowy IV i V okresu. Materiały halsztackie (HaC-D) tworzyłyby kolejną, III fazę.

Podziały, czy raczej próby periodyzacji materiałów z Lubelszczyzny, nie bazują na wewnętrznej (miejscowej) zmienności źródeł. Są raczej mniej lub bardziej udanymi nawiązaniem do schematów ogólnolużyckich. Podejście takie nie wydaje się słuszne. Należy dążyć do szukania rzeczywistych zmienności występujących źródeł, które same wyznaczą wewnętrzne podziały. Wszystkie prace podkreślają jednak zły stan badań i nikłe podstawy źródłowe szczegółowych podziałów chronologicznych. Akcentuje się również brak podstaw do precyzyjnych podziałów periodyzacyjnych w zasadzie dla całej wschodniej grupy kultury łużyckiej. Nie jest tu adekwatny ani system „północny”, ani „południowy”. Koło zatem zamyka się. Brak źródeł jest powodem właśnie takiego stanu rzeczy i odwrotnie, brak odpowiednich systemów, do których można by nawiązywać materiały „wschodnie” powoduje, że ciągle są one „nieme”. W odniesieniu do terenów położonych na wschód od Bugu jest to jeszcze bardziej widoczne. Wydaje się, że należałoby tu odrzucić całkowicie do-

tychczasowy balast i zacząć analizować te źródła od podstaw, szukając zmienności stylistyk i technologii poszczególnych grup przedmiotów. Pojawia się tu jednak kolejny problem – brak źródeł. Podstawą takiego postępowania nie mogą bowiem być dwa opublikowane cmentarzyska (Topornica i Łuszczów) i szereg, interesujących skądinąd, materiałów osadowych, które tradycyjnie mają mniejsze znaczenie ze względu na małą liczbę zespołów zwartych.

Przegląd materiałów „lubelskich” zaczniemy od zabytków metalowych. Nie należą one w międzyczęści Wisły i Bugu do znalezisk częstych. Bardzo rzadko mamy tu do czynienia zarówno ze skarbami, znaleziskami luźnymi jak i wyposażaniem grobów w przedmioty metalowe. Sytuacja taka nie odbiega od ogólnej normy stwierdzanej dla całej wschodniej Polski. Przekonują o tym chociażby kolejne „polskie” tomy serii „Prähistorische Bronzefunde”. Zabytkami ewidentnie starszymi od kultury łużyckiej są: sztylet ze Strzyżowa, woj. zamojskie (M. Gedl 1980a, s. 40), naramienniki z tarczkami spiralnymi (i ich fragmenty) znane z Topornicy, woj. zamojskie, Kosina, woj. tarnobrzeskie i skarbu z Dratowa, woj. lubelskie (W. Blajer 1984, s. 17, 33, 38, 44), a także najprawdopodobniej uszkodzony egzemplarz omawianej kategorii, pochodzący z Gródka nad Bugiem, woj. zamojskie (J. Niedźwiedź 1985, s. 88 n.). W literaturze funkcjonuje też jako pochodzący z nieznanego miejscowości na Lubelszczyźnie inny naramiennik z tarczkami spiralnymi (zbiory Muzeum Lubelskiego w Lublinie – J. Niedźwiedź 1991c, ryc. 4: 5). Jak można sądzić z niezbyt dokładnego rysunku, powinno się go datować zasadniczo na II okres epoki brązu (W. Blajer 1984, s. 19 n.), a jego związek z Lubelszczyzną jest bardzo wątpliwy (zwrócił mi na to uwagę dr W. Blajer, który twierdzi, że zabytek ten pochodzi z Polski zachodniej, a do zbiorów lubelskich dostał się przypadkiem). Nie znajdujemy więc żadnych podstaw, aby naramienniki z Lubelszczyzny łączyć z wczesną fazą kultury łużyckiej. Jest to odmienny pogląd od tego, jaki zaprezentował J. Niedźwiedź (1991c, s. 272-273), zaliczający je do materiałów łużyckich i datujący na ich podstawie początki tej kultury. Podobnie potraktował on siekierkę z piętką z Przewodowa, woj. zamojskie (J. Niedźwiedź 1991c, s. 272), którą datując na schyłek II lub początek III okresu odnosić raczej należy do czasów przed wykształceniem się kultury łużyckiej między Wieprzem a Bugiem (por. też pogląd przeciwny – J. Dąbrowski 1972, s. 149).

Spśród zabytków brązowych związanych z kulturą łużycką najliczniejszą bodaj grupę stanowią sierpy. Znamy je z okolic Hrubieszowa (ryc. 2: f), Komarowa, Tyszowiec i Gródka Nadbużnego, woj. zamojskie. Tworzą one interesujące zgrupowanie, wyróżniające się na tle całej wschodniej prowincji kultury łużyckiej (J. Niedźwiedź 1991c, s. 268 n.; M. Gedl 1995, tabl. 38). Wszystkie należą do grupy sierpów z guzkami. Najwcześniej można datować zabytek z Tyszowiec – III okres

Ryc. 2. Zabytki brązowe z Lubelszczyzny: a – Dorohusk, woj. Chełm (wg E. Banasiewicz 1990), b – Czartoria, woj. Zamość (wg J. Gurby 1971), c – Modryniec, woj. Zamość (wg A. Kokowskiego 1993), d – Lubartów, woj. Lublin - okolica (wg J. Kostrzewskiego 1964), e-f – Hrubieszów, woj. Zamość- okolica (wg J. Kostrzewskiego 1964), g – Zemborzyce, woj. Lublin (wg J. Kostrzewskiego 1964).

epoki brązu (M. Gedl 1995, s. 41-42). Może to potwierdzać sugestię jego odkrywcy o istnieniu na stanowisku w Tyszowcach horyzontu przejściowego między kulturą trzciniecką a łużycką (J. Kuśnierz 1986, s. 17), jakkolwiek na stanowisku nie znaleziono materiałów łużyckich (H. Taras 1995, s. 88). Potwierdza to ceramika z zespołu, w którym znaleziono sierp (J. Niedźwiedź 1991c, ryc. 2). Wystąpiły tam naczynia (m.in. garnki o esowatym profilu) ewidentnie nawiązujące do materiałów trzcinieckich. W takim kontekście zabytek ten wyznacza raczej schyłek osadnictwa trzcinieckiego (por. H. Taras 1995, s. 88) niż początek łużyckiego. Sierpy z Komarowa i okolic Hrubieszowa, należące do dwóch odrębnych odmian (z prostą i zaostrzoną podstawą) typu wyraźnie (wysoko) łukowatego, należy datować w obrębie IV okresu epoki brązu. Za taką chronologią przemawiają bardzo wierne analogie w obrębie odpowiednich odmian (M. Gedl 1995, s. 27, 37). Sierp z Komarowa, znaleziony był wprawdzie na cmentarzysku, ale poza zespołami grobowymi, w pobliżu ceramiki o nawiązaniach trzcinieckich (J. Niedźwiedź 1991b, ryc. 3). Nie wiadomo zatem, czy „datuje” on materiały trzcinieckie, czy pobliskie groby, które bez wątpienia reprezentują najstarszy horyzont grobów łużyckich na Lubelszczyźnie (por. niżej). Przytoczone datowanie sierpów brązowych nie jest zgodne z ujęciem J. Niedźwiedzia (1991c), który dla wszystkich egzemplarzy proponuje datowanie w granicach III okresu, większość umieszczając nawet w pierwszej jego części.

Nie wykluczone, że datowanie w ramach IV okresu epoki brązu należałoby przyjąć także dla uszkodzonego zabytku z Gródka Nadbużnego, dla którego M. Gedl (1995, s. 73-74) cytuje szerokie ramy chronologiczne - IV-V okres - zgodne z pozycją całego kontekstu (materiały osadowe) tego znaleziska.

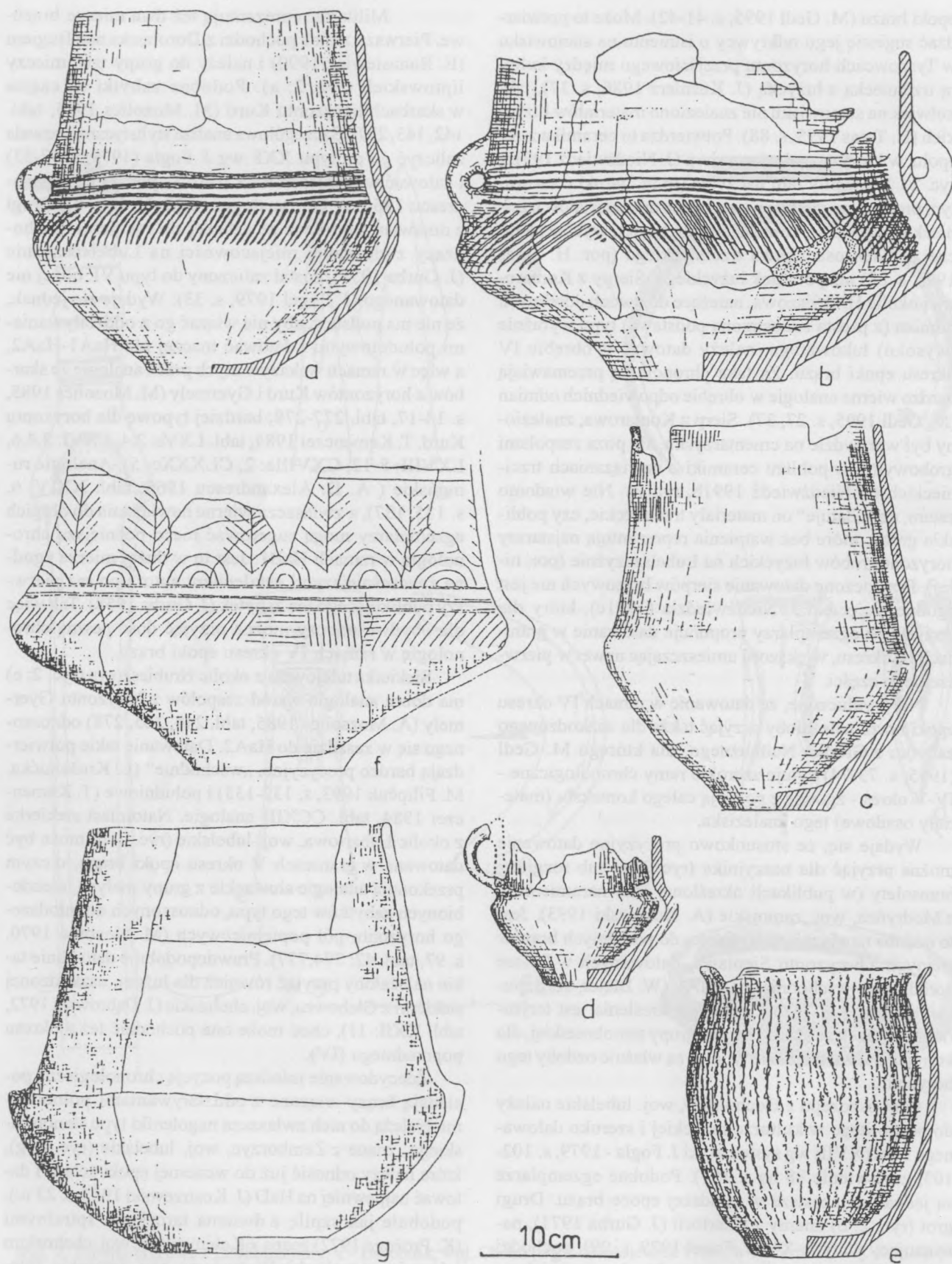
Wydaje się, że stosunkowo precyzyjne datowanie można przyjąć dla naszyjnika (ryc. 2: c) lub rozgiętej bransolety (w publikacji określonej jako naramiennik) z Modryńca, woj. zamojskie (A. Kokowski 1993). Jest to ozdoba nawiązująca stylistyką do podobnych brązów znanych z horyzontu Sieniawa, datowanych w Polsce południowo-wschodniej na HaA1 (W. Blajer, A. Szpunar 1982, s. 312-313). Godny podkreślenia jest terytorialny związek ze stanowiskami grupy tarnobrzesckiej, dla której w najstarszej fazie typowe są właśnie ozdoby tego horyzontu.

Grot oszczepu z Bochofnicy, woj. lubelskie należy do pospolitego w kulturze łużyckiej i szeroko datowanego typu (XVII wg systematyki J. Fogla - 1979, s. 102-103, zestawienie 88 na s. 151). Podobne egzemplarze są jednak najczęstsze w młodszej epoce brązu. Drugi grot (ryc. 2: b) znany z Czartorii (J. Gurba 1971), nawiązujący do typu XV (J. Fogel 1979, s. 99), pochodzi najpewniej z tego samego czasu, bowiem największa ilość podobnych zabytków jest datowana na V okres epoki brązu.

Militaria reprezentują też dwa miecze brązowe. Pierwszy z nich pochodzi z Dorohuska nad Bugiem (E. Banasiewicz 1990) i należy do grupy tzw. mieczy liptowskich (ryc. 2: a). Podobne zabytki są częste w skarbach horyzontu Kurd (M. Mozolics 1985, tabl. 142, 143, 277). Szczegółowa analiza stylistyczna pozwala zaliczyć go do typu XXF wg J. Fogla (1979, s. 52-53) i datować w granicach HaA (HaA2 - por. A. D. Alexandrescu 1966, s. 127, analogie - tabl. V, 4, 6, 8). Drugi z omawianych miecz ze sztabką do rękojeści, pochodzący z nieznannej miejscowości na Lubelszczyźnie (J. Gurba 1958), został zaliczony do typu VI, bliżej nie datowanego (J. Fogel 1979, s. 33). Wydaje się jednak, że nie ma podstaw, aby nie wiązać go z oddziaływaniami południowymi i datować inaczej niż HaA1-HaA2, a więc w ramach wskazywanych przez analogie ze skarbów z horyzontów Kurd i Gyermely (M. Mozolics 1985, s. 14-17, tabl. 277-278; bardziej typowe dla horyzontu Kurd, T. Kemenczei 1984, tabl. LXVa: 2,4, LXVI: 2,4,6, LXVIII: 8-12, CXVIIIa: 2, CLXXXc: 5). Analogie rumuńskie (A. D. Alexandrescu 1966, tabl. XXIV: 6, s. 135, 137), a zwłaszcza wierne nawiązania do długich egzemplarzy mogą sugerować nieco późniejszą chronologię w ramach HaB1. Jest to w dużej mierze zgodne z wcześniejszymi ustaleniami autora po raz pierwszy publikującego ten zabytek (J. Gurba 1958). Tak więc dla obydwu mieczy można przyjąć dość pewną chronologię w ramach IV okresu epoki brązu.

Siekierka tulejowata z okolic Hrubieszowa (ryc. 2: e) ma dobre analogie wśród zespołów z horyzontu Gyermely (A. Mozsolics 1985, tabl. 244, 265, 278) odnoszonego się w zasadzie do HaA2. Datowanie takie potwierdzają bardzo precyzyjne, „wschodnie” (L. Krušelnička, M. Filipčuk 1993, s. 132-133) i południowe (T. Kemenczei 1984, tabl. CCXII) analogie. Natomiast siekierka z okolic Lubartowa, woj. lubelskie (ryc. 2: d) może być datowana w granicach V okresu epoki brązu, o czym przekonują analogie słowackie z grupy małych, niezdobionych zabytków tego typu, odnoszonych do młodszego horyzontu pól popielnicowych (M. Novotná 1970, s. 97, tabl. 42: 774,777). Prawdopodobnie datowanie takie należałoby przyjąć również dla luźnej, uszkodzonej siekierki z Olchowca, woj. chełmskie (J. Dąbrowski 1972, tabl. XXII: 11), choć może ona pochodzić też z okresu poprzedniego (IV).

Zdecydowanie młodszą pozycję chronologiczną posiadają brązy wiązane z oddziaływaniami północnymi. Należą do nich zwłaszcza nagoleniki typu stanonimskiego, znane z Zemborzyc, woj. lubelskie (ryc. 2: g), które należy odnosić już do wczesnej epoki żelaza i datować najpewniej na HaD (J. Kostrzewski 1953, s. 23 n.), podobnie jak szpilę z dwiema tarczkami spiralnymi (K. Prożogo 1972) znaną z Kolemczyc w woj. chełmskim i domniemany skarb z Wożuczyna, woj. zamojskie. Interesujący jest tu skarb z Wakijowa, woj. zamojskie (T. Poklewski 1954), w którym wystąpiły zarówno przedmio-

Ryc. 3. Ceramika z cmentarzysk łużyckich w Pniówku, stan. 1 – a-e (wg J. Kuśnierza 1991) i Komarowie, stan. 9 – f-g (wg J. Niedźwiedzia 1989).

Tabela 1. Typy grobów na cmentarzyskach łużyckich z Lubelszczyzny (nr 1-7) oraz innych nekropolach „łużyckich” (nr 8-9; 12-16) i wysockich.

cmentarzyska	groby ogółem		popielnicowe		bezpocielnicowe		szkieletowe*	
	N	%	N	%	N	%	N	%
1. Topornica, woj. Zamość	230	100	199	87	31	13	0	0
2. Wołkowiany, woj. Zamość	130	100	125	96	5	4	0	0
3. Wieprzec, woj. Zamość	101	100	96	95	5	5	0	0
4. Wojciechów, woj. Chełm	79	100	75	95	4	5	0	0
5. Komarów, woj. Zamość	57	100	56	98	1	2	0	0
6. Pniówek, woj. Zamość	38	100	36	95	2	5	0	0
7. Łuszczów, woj. Zamość	24	100	21	87	3	13	0	0
8. Tagliw, obw. Lwów	105	100	0	0	9	8	96	92
9. Rowańcy, obw. wołyński	48	100	11	23	30	62	7	15
10. Wysocko, obw. Lwów	131	100	1	1	7	5	123	94
11. Czechy, obw. Lwów	80	100	7	9	7	9	66	82
12. „Grupa tarnobrzeska” (Grodzisko Dolne + Chodaczów**, woj. Rzeszów)	198	100	173	87	11	6	14	7
13. Kamionka Nadbużna, woj. Łomża	156	100	49	31	107	69	0	0
14. Sierpów, woj. Łódź	206	100	147	71	59	29	0	0
15. Przyborów, woj. Zielona Góra	101	100	100	99	1	1	0	0
16. Czarnków, woj. Piła	214	100	49	32	107	68	0	0

* Razem z pochówkami cząstkowymi, szkieletowymi.

** Uwzględniono tylko groby z najstarszej fazy użytkowania cmentarzyska.

Źródła informacji: 1 – J. Głosik 1958; W. Misiewicz 1985. 2 – W. Misiewicz inf. ustna. 3 – L. Gajewski A. Urbański 1981; A. Urbański 1982; A. Kutylowski, A. Urbański 1983. 4 – S. Gołub 1990a; 1994. 5 – J. Kuśnierz 1988; J. Niedźwiedź 1989, 1990, 1991, 1992. 6 – J. Kuśnierz 1991; 1992. 7 – J. Niedźwiedź 1989. 8-9 – D. Pavliv 1993. 10-11 – T. Sulimirski 1931. 12 – S. Czopek 1996. 13 – T. Węgrzynowicz 1968. 14 – W. Ber 1938. 15 – J. Marcinkian 1972. 16 – L. J. Łuka 1951.

ty pochodzenia północnego (naszyjnik) jak i południowego (zawieszka o proveniencji wschodniohalsztackiej). Najbardziej prawdopodobna wydaje się chronologia w granicach młodszej części wczesnej epoki żelaza (HaD). Niejasna jest natomiast kwestia datowania wielu innych zabytków metalowych, o których mamy bardzo enigmatyczne dane, tak jak np. o domniemanym skarbie z Bondyrza, woj. zamojskie (J. Dąbrowski 1982, s. 266). Jedynie w odniesieniu do przedmiotów żelaznych można próbować określić ich *terminus post quem*, który wyznacza zapewne początek HaD (schyłek HaC).

Jak widać z powyższego przeglądu, zabytki metalowe jakimi w odniesieniu do rozpatrywanych tu czasów dysponujemy na terytorium Lubelszczyzny, dostarczają bardzo skąpych informacji, które można by było wykorzystać w precyzowaniu chronologii i konstruowaniu systemu periodyzacyjnego. Rzeczą znamienną jest niska przydatność do tych celów zabytków metalowych z wyposażenia grobów, nawet z lepiej zbadanych cmentarzysk (por. np. J. Głosik 1958, s. 198). Ważne jest jednak stwierdzenie południowych nawiązań i bezpośrednich związków metali starszych, z III-V okresu epoki

brązu. Wydaje się, że Lubelszczyzna była w tym czasie częścią większej prowincji, bazującej na brązie południowym. Nie potrafimy wskazać typów, które możnaby uznać za lokalne, chociaż odkrycia form odlewniczych (J. Dąbrowski 1972, s. 152; Z. Wichrowski 1989, s. 132) świadczą o miejscowej obróbce tego surowca. Może tu jednak chodzić o niektóre sierpy czy inne mniej skomplikowane odlewy i ozdoby z drutu. Z czasem znaczenie kontaktów południowych maleje i cały obszar międzyrzecza Wisły i Bugu, podobnie jak i tereny sąsiednie, dostaje się w orbitę wpływów ośrodka kujawskiego. Ma to miejsce w młodszej części okresu halsztackiego.

Przyjrzyjmy się teraz drugiej istotnej grupie źródeł, a mianowicie cmentarzyskom. Do niedawna w zasadzie jedynym cmentarzyskiem z Lubelszczyzny, które funkcjonowało w obiegu naukowym była nekropola w Topornicy, woj. zamojskie (J. Głosik 1958). Jej znaczenie wzrosło po publikacji materiałów z badań powojennych (W. Misiewicz 1985). Obecnie jest to zatem największa zbadana i opracowana nekropola z interesującego nas tu regionu. Opublikowane w 1957 r. materiały z cmentarzyska w Bodaczowie mają mniejsze znaczenie (J. Głosik 1957a) ze

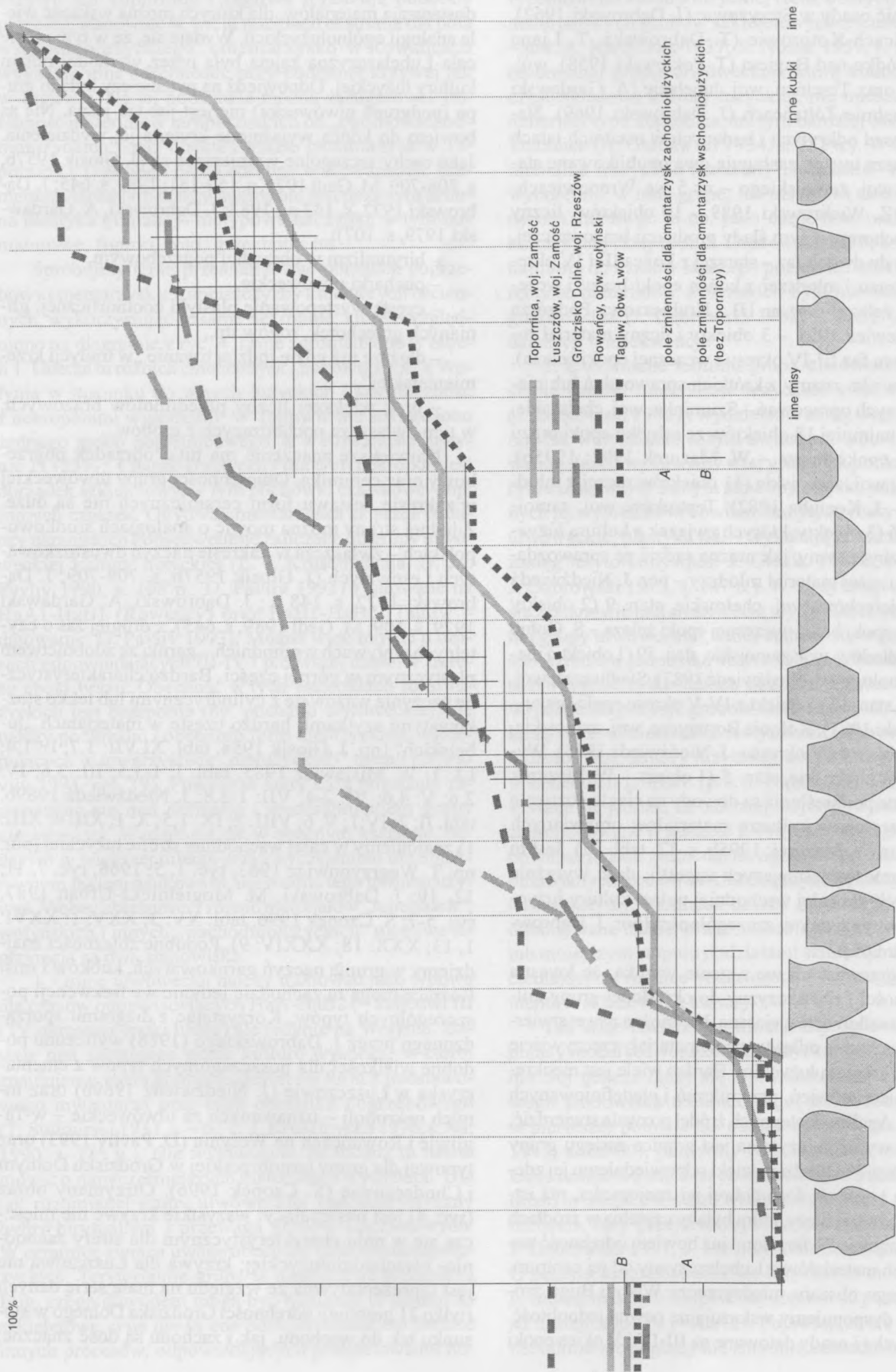
względu na małą serię i charakter źródeł. W ostatnim czasie obublikowano niewielkie cmentarzysko z Łuszczowa, woj. zamojskie, liczące 21 grobów (J. Niedźwiedź 1989b). Zwraca uwagę badanie kilku innych nekropoli, znanych jak na razie jedynie z krótkich sprawozdań terenowych. Należy wymienić tu cmentarzyska w: Wieprzu, woj. zamojskie (101 grobów – L. Gajewski, A. Urbański 1981; A. Urbański 1982; A. Kutyłowski, A. Urbański 1983), Wojciechowie, woj. chełmskie (79 grobów – S. Gołub 1990a; 1994), Komarowie, woj. zamojskie (60 grobów – J. Kuśnierz 1988, J. Niedźwiedź 1989a; 1990, 1991b; 1992a), Pniówku, woj. zamojskie (38 grobów – J. Kuśnierz 1991; 1992), Petryłowie, woj. chełmskie (16 grobów – S. Gołub, K. Telepko 1982), Gródku nad Bugiem, woj. zamojskie (14 grobów – J. Niedźwiedź 1993a). Datowanie tych nowych cmentarzysk zawiera się w szerokich granicach od III okresu epoki brązu do okresu halsztackiego włącznie, przy czym ilościowo zdają się dominować groby określane przez odkrywców na IV okres. Wszystkie są nekropolami ciepłopalnymi, brak wśród nich grobów szkieletowych (tabela 1). Należy mieć nadzieję na kontynuację badań, a także szybkie opracowanie i publikację materiałów. Ostatnia uwaga dotyczy wielu starszych badań, jak chociażby liczącego 130 grobów cmentarzyska z III-IV okresu epoki brązu w Wołkowanach, woj. chełmskie (zbiory Muzeum Lubelskiego; materiał w opracowaniu W. Misiewicz, której dziękuję za informacje o tym stanowisku).

Odrębną grupę cmentarzysk z Lubelszczyzny zdają się tworzyć nekropole położone w pasie nadwiślańskim i przyległych terenach. Znamy stąd stanowiska, które należy łączyć z grupą tarnobrzeską. Są to: Kosin I-III (J. Miśkiewicz, T. Węgrzynowicz 1974), Świeciechów (Z. Wichrowski 1983) oraz Bliskowice (J. Gurba 1965), wszystkie woj. tarnobrzeskim. Dostarczyły one materiałów typowych dla rdzennych obszarów tej grupy (np. klasyczne wazy nadszańskie z Kosina i Świeciechowa), ale także i takich, które w międzyrzeczu Wisły i Sanu nie występują. Można tu wymienić niektóre formy ceramiczne i zabytki metalowe (np. grzebień-zawieszka) z Kosina oraz obrządek pogrzebowy stawierdzony w Bliskowicach i zupełnie nieznanymi z klasycznych cmentarzysk „tarnobrzeskich” (w dużej jamie, będącej paleniskiem szczątki niespalonego całkowicie osobnika i liczne naczynia, w tym misowate z otworami w dnach – por. J. Gurba 1965, s. 274, ryc. 1-2). Za typowe należy natomiast uznać naczynia garnkowate. Tak więc z grupą tarnobrzeską z całą pewnością mamy do czynienia w całym pasie nadwiślańskim, aż do Wyżnicy. Warto jednak podkreślić w tej peryferycznej strefie obecność obcych grupie tarnobrzeskiej elementów kulturowych.

Jednym z najciekawszych stanowisk sepulkralnych badanych w ostatnich latach jest bez wątpienia cmentarzysko w Lublinie-Jakubowicach (U. Kurzątkowska 1987; 1988; 1989). Zarejestrowano tam groby (zbadano 9 takich obiektów) zawierające przepalone *in situ* kości,

bowiem czytelne były anatomiczne układy zmarłych. Szkielety, zalegające w pozycji wyprostowanej na wznak, zorientowane były na osi N-S. Częste są groby podwójne z zachowanym układem przemiennym oraz inne pochówki zbiorowe, zawierające więcej niż dwóch osobników (np. grób nr 6). W niektórych grobach występuje trudny do jednoznacznej interpretacji układ kości. Być może jest to analogia do opisywanego wyżej obiektu z Bliskowic. Jamy grobowe były duże, przeważnie prostokątnych kształtów, z widocznymi konstrukcjami drewniano-glinianymi. Jako wyposażenie wystąpiła specyficzna ceramika, w tym przepalona w jamach grobowych oraz drobne ozdoby brązowe, z których na szczególną uwagę zasługują dwa przedmioty określone jako skręty typu Trzęsówka (U. Kurzątkowska 1988, s. 21, ryc. 1:c). Zestaw form ceramicznych jest dość jednorodny – garnki ze zdobnictwem plastycznym w górnej części i dziurkami pod krawędzią oraz stożkowate i zbliżone do nich misy. Ceramika nosi ogólnie bardzo „wschodni charakter”, co podkreślają analogie dla garnków ze zdobnictwem plastycznym a nawet mis z dwoma otworami pod wylewem (por. V. D. Rybalova 1961, s. 92-93). Na tym tle wyróżnia się kubek delikatnej roboty, zdobiony inkrustacją. Całość materiałów badaczka stanowiska datuje na późną epokę brązu i wczesną epokę żelaza, podkreślając każdorazowo odrębność tej grupy źródeł, trudności w ustaleniu precyzyjnej chronologii i nawiązań kulturowych (U. Kurzątkowska 1987; 1988; 1989). Warto nadmienić, że seria dat C14 zawiera się między 1400±40 BC a 1050±70 BC, co nie współgra z „intuicyjnym” datowaniem archeologicznym. Badaczka tego stanowiska tłumaczy to użyciem do budowy konstrukcji grobowych drewna pochodzącego ze starszych budowli (U. Kurzątkowska 1988, s. 21). Prawdopodobnie stanowisko to należy łączyć z tymi samymi procesami (obcymi dla miejscowej kultury łużyckiej), które doprowadziły do pojawienia się na Kujawach analogicznych elementów – groby jamowe o słabo przepalonych szczątkach z układem anatomicznym, specyficzna ceramika, zausznice gwoździowate i co ważne fragment skrętu typu Trzęsówka (R. Grygiel 1995, s. 316). Ich odkrywcą tłumaczy je fizyczną obecnością przybyszów z południowego-wschodu, którzy mieli wziąć udział w niepokojach wywołanych wyprawą Persów na Scytów w końcu VI wieku p.n.e. (R. Grygiel 1995, s. 348). Cały problem został zaledwie zasygnalizowany w literaturze i niewątpliwie zasługuje na dalsze dyskusje, z którymi należy poczekać przynajmniej do całkowitego opublikowania opisywanych materiałów.

Przejdźmy teraz do osad. Stan ich rozpoznania nie jest najgorszy, nawet w porównaniu z dużo lepiej zbadanymi regionami. Nie tak dawno stanowiska te opisał J. Dąbrowski (1982, s. 265), zwracając uwagę na różnorodność form (małe i rozległe), występujące obiekty (paleniska, jamy, ślady po słupach) i materiały ruchome (ceramika, zabytki krzemienne i kamienne). Ze stano-

Ryc. 4. Wykres frekwencji poszczególnych typów ceramiki z „łużyckich” cmentarzy z III-V okresu epoki brązu, wg J. Dąbrowskiego (1988) z uzupełnieniami autora (A i B wg krzywych wytyczonych przez J. Dąbrowskiego); na osi pionowej zaznaczono frekwencję ceramiki chropowatej.

wisk badanych dawniej i w pełni opublikowanych należy wymienić osady w Strzyżowie (J. Dąbrowski 1962), Werbkowicach-Kotorowie (T. Dąbrowska, T. Liana 1963) i Gródku nad Bugiem (T. Poklewski 1958), woj. zamojskie oraz Trzcincu, woj. lubelskie (A. Gardawski 1954) i Chełmie-Żółtańcach (J. Dąbrowski 1969). Natomiast z osad odkrytych i badanych w ostatnich latach na największą uwagę zasługują dwa opublikowane stanowiska z woj. zamojskiego – nr 5 we Wronowicach-Paprzycy (Z. Wichrowski 1989 – 10 obiektów, liczny materiał ruchomy, w tym ślady produkcji brązowniczej, odnoszony do dwóch faz – starszej z końca III i IV okresu epoki brązu i młodszej z końca epoki brązu i wczesnej epoki żelaza) oraz nr 1B z Hrubieszowa-Podgórze (E. Banasiewicz 1991 – 3 obiekty i liczny materiał ruchomy z dwu faz III-IV okresu i wczesnej epoki żelaza). Inne stanowiska znamy z krótkich sprawozdań lub niepublikowanych opracowań – Szuminka, woj. chełmskie, stan. 7 (co najmniej 18 obiektów ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza – W. Mazurek 1992; 1995b), Wożuczyn, woj. zamojskie (11 obiektów raczej z młodszej fazy – J. Kociuba 1982), Teptiuków, woj. zamojskie, stan. 6 (3 obiekty, których związek z kulturą łużycką jest niezbyt pewny, jak można sądzić ze sprawozdania, jest to raczej materiał młodszy – por. J. Niedźwiedź 1995), Wojciechów, woj. chełmskie, stan. 9 (2 obiekty z V okresu epoki brązu-wczesnej epoki żelaza – S. Gołub 1990b), Podłodów, woj. zamojskie, stan. 59 (1 obiekt o niejasnej chronologii – J. Niedźwiedź 1987), Siedliszcze, woj. chełmskie, stan. 15 (1 obiekt z IV-V okresu epoki brązu – A. Kokowski 1981), Kolonia Bortatycze, woj. zamojskie, stan. 4 (1 obiekt z IV okresu – J. Niedźwiedź 1996), Wytoczno, woj. chełmskie, stan. 5 (1 obiekt – W. Mazurek 1996). Warto podkreślić, że dowody na ciągle dużą rolę krzemieniarstwa w kulturze materialnej omawianych czasów (por. W. Mazurek 1995b, s. 12, tabl. III). Jest to potwierdzenie wcześniejszych sugestii, dość wyraźnie wysuwanych dla całej wschodniej połaci kultury łużyckiej, a Lubelszczyzny w szczególności (por. J. Dąbrowski 1982, s. 266).

Z uwag zawartych we wstępie wynika, że kwestia przynależności Lubelszczyzny do określonej grupy kulturowej jest całkowicie niejasna. Nie można nawet stwierdzić, czy wszystkie odkrywane tu materiały rzeczywiście wiążą się z kręgiem łużyckim. Bardzo wiele jest nieokreśloności, niedomówień, przemilczeń i niedefiniowanych uogólnień. Analiza dostępnych źródeł pozwala stwierdzić, że jedynie wyraźnie czytelna jest granica zasięgu grupy tarnobrzeskiej i to bardziej dzięki odpowiedniemu jej zdefiniowaniu i ogólnie dość dobrej znajomości, niż istnieniu wyraźnej rubieży, która byłaby czytelna w źródłach z Lubelszczyzny. Podkreślono już bowiem odrębność tarnobrzeskich materiałów z Lubelszczyzny od jej centrum. Z pozostałego obszaru międzyrzecza Wisły i Bugu źródła jakimi dysponujemy wskazują na pewną jednolitość. Cmentarzyska i osady datowane na III-IV i V okres epoki

brązu, czy może raczej na młodszą i późną epokę brązu dostarczają materiałów, dla których można wskazać wiele analogii ogólnolużyckich. Wydaje się, że w tym czasie cała Lubelszczyzna zajęta była przez wschodni odłam kultury łużyckiej. Odpowiedź na pytanie czy była to grupa (podgrupa ulwówecka) nie jest już tak jasna. Nie są bowiem do końca wyjaśnione kryteria jej wydzielenia. Jako cechy szczególne wymieniane są (J. Głosik 1957b, s. 706-709; M. Gedl 1975, s. 150-151; 1989, s. 645; J. Dąbrowski 1972, s. 147 n.; 1982; J. Dąbrowski, A. Gardawski 1979, s. 107):

- birytualizm w obrządku pogrzebowym,
- pucharki ulwóweckie,
- częste występowanie plastyki zoomorficznej, glinianych grzechotek, rogów itp.,
- dłuższe niż gdzie indziej trwanie „w tradycji krzemieniarskiej”,
- brak większej liczby przedmiotów brązowych, w tym zwłaszcza pochodzących z grobów.

Największe znaczenie ma tutaj obrządek pogrzebowy oraz ceramika. Odmienności grupy ulwóweckiej w zakresie zestawu form ceramicznych nie są duże. Z jednej strony można mówić o analogiach środkowopolskich – zwłaszcza w zakresie naczyń dwustozkowatych i esowatych (J. Głosik 1957b, s. 708-709; J. Dąbrowski 1972, s. 148 n.; J. Dąbrowski, A. Gardawski 1979, s. 109; M. Gedl 1989, s. 645), z drugiej zaś o czytelnych wpływach wschodnich – garnki ze zdobnictwem plastycznym w górnej części. Bardzo charakterystyczne naczynia wazowate z cylindrycznymi lub lekko stożkowatymi szyjkami, bardzo częste w materiałach „lubelskich” (np. J. Głosik 1958, tabl. XLVII: 1,7; L: 1,4; LI: 1; W. Misiewicz 1985, tabl. I: 1-3,5; III: 3,6; IV: 2,6; V: 4,6; VI: 2-4; VII: 1-2,8; J. Niedźwiedź 1989b, tabl. II: 2; IV: 1; V: 6; VIII: 2; IX: 1,5; X: 1; XII: 4; XIII: 1) znajdujemy w całej wschodniej strefie łużyckiej (por. np. T. Węgrzynowicz 1963, ryc. 1, 5; 1968, ryc. 7, 11, 12, 19; J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1987, ryc. 5-7; S. Czopek 1996, tabl. XV: 3; XXV: 1; XXVI: 1, 13; XXX: 18; XXXIV: 9). Podobne zbieżności znajdziemy w grupie naczyń garnkowatych, kubków i mis. Różnice mogą tu zachodzić jedynie we frekwencji poszczególnych typów. Korzystając z diagramu sporządzonego przez J. Dąbrowskiego (1988) wyliczono podobne wielkości dla poszczególnych typów z cmentarzyska w Łuszczowie (J. Niedźwiedź 1989b) oraz innych nekropoli – uznawanych za ulwóweckie – w Tagliwie i Rowańcach na Wołyniu (D. Pavliv 1993) oraz typowej dla grupy tarnobrzeskiej w Grodzisku Dolnym i Chodaczowie (S. Czopek 1996). Otrzymany obraz (ryc. 4) jest następujący: wszystkie krzywe nie mieszczą się w polu charakterystycznym dla strefy zachodnio- i wschodniolużyckiej; krzywa dla Łuszczowa nie jest reprezentatywna ze względu na małą serię danych (tylko 21 grobów); odrębności Grodziska Dolnego w stosunku tak do wschodu, jak i zachodu są dość znaczne;

krzywe dla Topornicy i Tagliwa wykazują podobny przebieg, stanowiąc w wielu punktach ekstrema dla pola wschodniołużyckiego; cmentarzysko w Rowańcach wykazuje inne odrębności, przy podobnej krzywej jak w Tagliwie. Na tej podstawie można zasugerować odrębność materiałów tarnobrzeskich od „ogólnowschodniołużyckich” oraz bliskie związki cmentarzysk w Topornicy i Tagliwie i nieco odrębne w Rowańcach. Elementem łączącym te trzy nekropole jest poza tym drobna plastyka gliniana – nietypowe naczynia, w tym miniaturowe, figurki, rogi, grzechotki itd.

Spróbujmy teraz przeanalizować obrządek pogrzebowy cmentarzysk z Lubelszczyzny i niektórych ościenych, wykorzystując te same nekropole, które uwzględniono na diagramie z ryc. 4. Dane zgromadzono w tabeli 1. Uderza tu różnica cmentarzysk „ulwóweckich” z Wołynia w stosunku do innych łużyckich i ich zbieżność z nekropolami wysockimi. W Tagliwie nie stwierdzono żadnego grobu popielnicowego, a w Rowańcach jedynie 11 (23%). Charakterystyczny dla tych nekropoli jest obrządek szkieletowy, w tym pochówki częstkowe – np. samych czaszek. Obydwa cmentarzyska są przez badaczy ukraińskich konsekwentnie zaliczane do grupy ulwóweckiej kultury łużyckiej (L. I. Krušelniczkaja, D. Ju. Pavliv 1990, s. 108 n.; D. Pavliv 1993) i datowane na HaA1-HaB1 (Rowańcy) oraz HaB1-HaB2 (Tagliw – datowanie: D. Pavliv 1993). Można więc mówić o czasach odpowiadających III-IV i pierwszej części V okresu epoki brązu. Obecność w tych materiałach form łużyckich jest bezsporna (np. pucharki ulwóweckie), ale należy podkreślić i obecność form niełużyckich, występujących w towarzystwie „niełużyckich” metali (D. Pavliv 1993, ryc. 19). Powyższe fakty każą poważnie zastanawiać się nad definicją i wyodrębnieniem grupy ulwóweckiej. Wydaje się, że w obecnym kształcie, będącym w większej mierze przyzwyczajeniem niż obiektywnym faktem naukowym, nie można tego terminu używać. Wobec zbieżności i różnic materiałów „lubelskich”, wołyńskich i innych „wschodniołużyckich” możliwe do przyjęcia są dwa stanowiska:

1. Grupę ulwówecką należy traktować jako typową dla czasów odpowiadających HaA-HaB2 (= końcowi III i IV okresowi epoki brązu) ale jedynie na Wołyniu. Zostaje ona zastąpiona przez kulturę wysocką, w której znajdujemy wiele kontynuujących się form z podstawowego inwentarza oraz cech obrządku pogrzebowego (T. Sulimirski 1931, s. 4 n.; L. I. Krušelnyčka 1976, s. 48; 1990, s. 115 n.). Nie wykluczone, że można tu nawet mówić o najwcześniejszych materiałach wysockich. Dla tak rozumianej grupy ulwóweckiej charakterystyczny byłby birytualizm z przewagą grobów szkieletowych. W ceramice zwraca uwagę obecność cech wschodniołużyckich. Terytorialnie grupa ta nieznacznie przekracza Bug, czego dowodem mogą być nieliczne tu pochówki szkieletowe, o ile nie są one odzwierciedleniem jeszcze innych procesów, odpowiadających przejściowemu ho-

ryzontowi do kultury łużyckiej (brak dobrych publikacji materiałowych grobów szkieletowych z Lubelszczyzny – por. A. Kietlińska 1937; S. Nosek 1957, s. 99). W tak rozumianej grupie ulwóweckiej, którą trudno uznać za część składową kultury łużyckiej, nie mieszczą się ani materiały typu Topornica, ani tym bardziej osadowe typu Trzciniec (A. Gardawski 1954, s. 382 n.). W tej sytuacji niemalże wszystkie materiały „lubelskie” należałoby wyodrębnić w inną grupę, lub uznać ich zbieżność z innymi i traktować je np. jako część tzw. mazowieckiej kultury łużyckiej (por. J. Dąbrowski 1980, s. 45), przynajmniej do czasów lepszego poznania materiałów. Odrębność materiałów wołyńskich była już wcześniej sygnalizowana (J. Dąbrowski 1982, s. 262), jednak bez dalszych konsekwencji.

2. Utrzymanie terminu grupa ulwówecka na określenie całości materiałów łużyckich z Lubelszczyzny (J. Dąbrowski 1982) i wydzielenie z niej większości stanowisk wołyńskich, w tym zwłaszcza typu Tagliw-Rowańce. Jeżeli wyłączymy z tej grupy tak podkreślany birytualizm, to tym samym stracimy niejako jeden z głównych jej wyróżników, bowiem inne jej atrybuty – pucharki ulwóweckie, plastyka itd. – wykazują znacznie większy zasięg terytorialny (por. J. Głosik 1957b, s. 707-709; J. Dąbrowski 1972, s. 147 n.). W tej sytuacji należałoby się zastanowić nad słusznością wydzielenia tak rozumianej grupy ulwóweckiej, która stałaby się w pewien sposób sztuczną jednostką terytorialną. Kwestię tę mogą rozstrzygnąć tylko dalsze badania. Istotne byłoby tu wyjaśnienie pozycji grobów szkieletowych, które albo łączą się ze znaleziskami wołyńskimi, albo reprezentują wczesną fazę kultury łużyckiej, tak jak obserwujemy to w sąsiednich grupach (por. J. Dąbrowski 1982, s. 263). Wydaje się jednak, że bardziej racjonalne jest podejście zaproponowane w punkcie 1. Przynależność grupowa nie powinna jednak rzutować na ogólne poznanie kultury omawianych czasów na Lubelszczyźnie, który to cel jest najważniejszy. Pamiętać należy że wszelkie podziały dokonywane dzisiaj przez archeologów są w większym lub mniejszym stopniu podziałami sztucznymi, odzwierciedlającymi różnice w zasięgach poszczególnych elementów składowych kultury.

Tak więc reasumując można zaproponować następujący model rozwoju kultury łużyckiej na Lubelszczyźnie. Jej geneza łączy się z przekształceniami miejscowego środowiska trzcinieckiego, notowanego jeszcze w pierwszej połowie III okresu epoki brązu (H. Taras 1995, s. 88-89), pod wpływem impulsów zachodnich, które notuje się także na obszarach sąsiednich. Zapewne miało to miejsce w ciągu właśnie tego okresu, za pośrednictwem fazy przejściowej (w typie „łódzkiej” – por. J. Dąbrowski 1991, s. 199), synchronizowanej z HaA1. O pełnym ukształtowaniu się łużyckiego modelu kultury można tu mówić najpewniej dopiero od początku okresu następnego, IV (=HaA2). Pojawiające się w literaturze odmienne poglądy nie znajdują uzasadnienia (J. Nie-

dźwiedź 1991c). Proces ten w pełni synchronizuje się z początkami grupy tarnobrzesckiej (S. Czopek 1996, s. 110-116). Na samym początku grupa ta mogła się jeszcze dostatecznie nie wyróżniać. Nie istniały więc chyba wyraźne rubieże kulturowe, charakterystyczne raczej dla czasów późniejszych, odpowiadających młodszej części fazy I, II i III grupy tarnobrzesckiej. Dalszy rozwój kulturowy przebiegał podobnie jak na Mazowszu i Podlasiu, o czym zdaje się przekonywać cmentarzysko z Maciejowic w woj. siedleckim (J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1987). Trudno zatem mówić o ekspansji grupy mazowiecko-podlaskiej, która miała mieć miejsce u schyłku epoki brązu lub we wczesnej epoce żelaza. Nie można na razie w schematach periodyzacyjnych wyjść poza ustalenia J. Dąbrowskiego (1972). Cytowane na wstępie propozycje są za słabo podbudowane konkretnymi analizami materiałowymi. Należałoby dołożyć wszelkich starań, aby wypracować własny „lubelski” system podziału chronologicznego źródeł.

Wyróżniającą się od drugiej połowy III okresu epoki brązu kulturę łużycką na Lubelszczyźnie traktować należy jako jeden z wariantów grupy wschodniej (lub może raczej mazowieckiej kultury łużyckiej). Jej rozwój trwał najprawdopodobniej do wczesnej epoki żelaza, to jest do pojawienia się kultury pomorskiej z jednej, a wschodnich elementów kulturowych z drugiej strony. Te ostatnie należy rozpatrywać w kontekście nielicznych zabytków scytyjskich z Lubelszczyzny, z których jedynie zespół z Puław-Włostowic (M. Czubaszek 1980) ma większe znaczenie. Można go datować na schyłek VI i początek V wieku p.n.e., ale łączenie go z grupą tarnobrzescką nie jest pewne (por. M. Czubaszek 1980, s. 248). Wydaje się, że chodzi tu raczej o związek z materiałami typu Lublin-Jakubowice i wyżej cytowanymi ich kujawskimi związkami. Pozostałe znaleziska nie są zbyt pewne nawet co do miejsc ich odkrycia (Z. Bukowski 1977, s. 40 n.) i mają mniejsze znaczenie oraz co najważniejsze, trudno udowodnić ich związek z miejscowym osadnictwem łużyckim (S. Czopek 1992, s. 137-141). Nie dotyczy to oczywiście obszaru grupy tarnobrzesckiej, gdzie znaleziska scytyjskie mają odmienny charakter (Z. Bukowski 1977, s. 280-281).

Z dotychczasowych ustaleń wynika, że kultura pomorska pojawiła się w niektórych rejonach Lubelszczyzny (np. w Kotlinie Chodelskiej) już w HaD (por. W. Mazurek 1995a, s. 165) i to chyba w jego wczesnej fazie (S. Czopek 1992, s. 112, ryc. 31), to jest w końcu VI i na samym początku V wieku p.n.e. Data ta wbrew niektórym sądom (J. Dąbrowski 1982, s. 264-265) nie musi jednoznacznie oznaczać schyłku osadnictwa łużyckiego w całym regionie. Pośrednio świadczy o tym występowanie zespołów łużyckich z przedmiotami żelaznymi (J. Dąbrowski 1982, s. 263). Cezura ta wyznacza jednak początek procesu przemian akulturacyjnych, które doprowadziły zapewne do unifikacji obcej (tj. przybyłej z zewnątrz kultury pomorskiej) z miejscowym, łużyckim podłożem.

Datowanie w granicach V wieku (HaD) wielu różnorodnych oddziaływań – kultura pomorska, elementy wschodniowielkopolskie (brązy „kujawskie” oraz być może inkrustowane naczynie z Lublina-Jakubowice), wschodniohalsztackie (elementy skarbu z Wakijowa, naczynie z Żukowa – S. Czopek 1992, tabl. XLI) oraz pochodzące z szeroko pojętego kręgu scytyjskiego czynią sytuację kulturową na Lubelszczyźnie niezwykle interesującą, którą należy rozpatrywać w szerszym kontekście terytorialnym. Problem ten niewątpliwie zasługuje na odrębne potraktowanie.

Przy okazji publikowania ceramiki „wczesnożelaznej” z Lubelszczyzny akcentuje się jej wschodni rys, sugerując podobieństwa do grupy leżnickiej i czerepińsko-łagodowskiej (J. Niedźwiedź 1992b, s. 170). Podkreśla się przy tym podobieństwa do ceramiki grupy tarnobrzesckiej. Należy jednak stwierdzić, że materiały ze schyłkowych cmentarzysk grupy tarnobrzesckiej są jednak trochę inne, bardziej nawiązujące do tradycji łużyckich. Pewną odrębność wykazują jednak materiały osadowe, dla których rzeczywiście można wskazywać wschodnie odniesienia. Na dodatek niezbyt jasne są kryteria wydzielenia przez badaczy ukraińskich wspomnianych grup kulturowych, przy czym uderza ich jednostronny charakter źródłowy, z przewagą materiałów osadowych (L. I. Krušelnycka 1976, s. 60 n.; 1993, s. 143). Grupy leżnicka i mogiłańska datowane są na VII-VI wiek p.n.e., czerepińsko-łagodowska na VIII-V, pierwsza miała zastąpić kulturę łużycką, druga jest mieszaniną elementów wysockich, bielohrudowskich i łużyckich, natomiast ostatnia scytyjskich, łużyckich, holihradzkich i wysockich (L. I. Krušelnycka 1976, s. 68-69, 79, 103-104; 1993, s. 158, 237-238). Tak rozumiane i jednostronnie poznane ugrupowania muszą budzić zrozumiałe wątpliwości, zwłaszcza z braku precyzyjnych określeń kształtu schyłkowego osadnictwa wysockiego. Stają się one swoistym „workiem”, do którego próbuje się wrzucać także materiały z Lubelszczyzny. Faktem bezspornym jest, iż naczynia garnkowe ze zdobnictwem plastycznym i dziurkami pod krawędzią, niektóre typy mis i talerzy placków (por. J. Niedźwiedź 1992b, tabl. I-IX) mają dobre wschodnie odpowiedniki. Nie wiadomo jednak, czy należy je odnosić do konkretnych, słabo zdefiniowanych grup kulturowych, czy też może są one miejscowym elementem, związanym z procesami przekształcania się miejscowego osadnictwa łużyckiego. Na obecnym etapie badań trudno bowiem określić co jest cechą wschodniołużycką, a co „prowincjonalnoscytyjską”, bo do takiego uogólnienia mogą prowadzić wszystkie określane lub przemilczane wschodnie koneksje we wczesnej epoce żelaza. Można zadać pytanie, czy brak większej liczby grobów łużyckich z okresu halsztackiego, zwłaszcza jego młodszej części, jest zjawiskiem pozornym (luką źródłową), czy też jest to odzwierciedlenie rzeczywistej sytuacji kulturowej. Bardzo poważnie należy brać pod uwagę od-

mienność kulturową Lubelszczyzny (jeżeli nie całej to jej wschodniej części) we wczesnej epoce żelaza w stosunku do kultury łużyckiej.

Na zakończenie wypada poświęcić kilka uwag ewentualnemu programowi dalszych badań. Wydaje się, że można zaproponować:

1. konieczność ilościowego zwiększenia bazy źródłowej, której stan dla Lubelszczyzny jest ciągle niezadowalający, a region ten niekorzystnie wyróżnia się spośród innych „prowincji łużyckich”,

2. podjęcie prac nad periodyzacją materiałów, która umożliwi dynamiczne traktowanie wielu „spłaszczonych” dziś zagadnień,

3. prześledzenie wzajemnych relacji między sąsiednimi w sensie terytorialnym, ale i „chronologicznym” kulturami,

4. rozpoznanie szczegółowe osadnictwa i problemu stosunków kulturowych w poszczególnych, wyodrębniających się już dziś regionach i rozpatrzenie ich na szerszym tle.

Realizacja tego programu umożliwi sformułowanie wniosków natury ogólnoprahistorycznej i zaistnienie materiałów lubelskich w szerszym obiegu. Spowoduje także rewizje dotychczasowych ustaleń, w tym także niektórych dyskusyjnych (np. definicja i charakter grupy ulwówcekiej) też zawartych w niniejszym artykule.

LITERATURA

- Alexandrescu A. D.
1966 Die Bronzeschwerter aus Rumänien, „Dacia”, t. 10, s. 117-189.
- Banasiewicz E.
1990 Miecz brązowy z Dorohuska nad Bugiem, Spr. Zam. s. 34-35.
1991 Obiekty mieszkalne kultury łużyckiej z Hrubieszowa-Podgórze, stan. 1B, Pr. i Mat. Zam., t. 3, s. 16-44.
- Ber W. J.
1938 Zabytki z cmentarzyska popielnicowego w Sierpowie w pow. łużyckim, Świat., t. 17, s. 89-170.
- Blajer W.
1984 Die Arm- und Beinbergen in Polen, Pbf., t. 10/2.
- Blajer W., Szpunar A.
1982 O możliwościach wydzielenia horyzontów skarbów brązowych na obszarze Polski, APol., t. 26, s. 295-320.
- Bukowski Z.
1977 *The Scythian influence in the Area of Lusatian Culture*, Wrocław.
- Czopek S.
1992 *Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej*, Rzeszów.
1996 *Grupa tarnobrzeska nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem - studium osadniczo-kulturowe*, Rzeszów.
- Czubaszek H.
1980 Przedmioty brązowe z Puław-Włostowic, woj. lubelskie, WA, t. 45, s. 247-248.
- Dąbrowska T., Liana T.
1963 Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Werkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów w 1960 r., WA, t. 29, s. 44-59.
- Dąbrowski J.
1962 Materiały ze Strzyżowa, pow. Hrubieszów, a niektóre powiązania ziem Polski wschodniej i Ukrainy w późnej epoce brązu, Mat. Star., t. 8, s. 7-58.
1969 Badania stanowisk kultury łużyckiej w powiecie Chełm Lubelski w 1967 roku. Spr. Arch., t. 21, s. 85-89.
- 1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław.
1980 Przydatność ceramiki łużyckiej dla podziałów kulturowych, [w:] *Zróżnicowanie wewnętrzne kultury łużyckiej*, Kraków, s. 35-55.
1982 *Kultura łużycka na Lubelszczyźnie*, [w:] *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z Południem*, Kraków-Przemyśl, s. 261-269.
1988 Über die Unterscheidungsprinzipien der östliche Zone der Lausitzer Kultur, [w:] *Forschungen zur Problematik der Lausitzer Kultur*, Wrocław, s. 85-104.
1991 Uwagi o powstaniu kultur łużyckich, [w:] *Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa*, Arch. Int., t. 13, s. 195-215.
- Dąbrowski J., Gardawski A.
1979 Wschodnia grupa terytorialna kultury łużyckiej, PZPol., t. IV, s. 94-116.
- Dąbrowski J., Mogielnicka-Urban M.
1987 Badania zespołu osadniczego kultury łużyckiej w Maciejowicach, woj. Siedlce, w latach 1981-1985, Spr. Arch., t. 39, s. 167-178.
- Fogel J.
1979 *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, Poznań.
- Fornal T.
1981 *Kultura łużycka w zachodniej Lubelszczyźnie*, mps mgr Lublin.
- Gajewski L., Urbański A.
1981 Wieprzec stan. 1, gm. Zamość, woj. zamojskie, Spr. UMCS, s. 8-9.
- Gardawski A.
1954 Wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 1952 roku w miejscowości Trzciniac, pow. Puławy, WA, t. 20, s. 369-396.
1979 Czasy zaniku kultury łużyckiej. Okres halsztacki D i lateński, PZPol., t. 4, s. 117-146.
- Gąsowski J.
1985 *Kultura pradziejowa na ziemiach Polski - zarys*, Warszawa.

- Gedl M.
1962 Uwagi o kulturze łużyckiej w dorzeczu Sanu, Wieprza i górnego Bugu, Spr. Arch., t. 14, s. 333-340.
1975 *Kultura łużycka*, Kraków.
1980a Die Dolche und Stabdolche in Polen, Pbf., t.VI/4.
1980b Zróżnicowanie kulturowe w strefie zaliczanej do „kultury łużyckiej”, [w:] *Zróżnicowanie wewnętrzne kultury łużyckiej*, Kraków, s. 78-94.
1989 Grupy lokalne w obrębie kultury łużyckiej, [w:] *Pradzieje ziem polskich*, t. I, cz. 2, Warszawa-Łódź, s. 607-647.
1995 Die Sichel in Polen, Pbf., t. XVIII/4.
- Głósik J.
1957a Zabytki z cmentarzyska kultury łużyckiej z m. Bodaczów, pow. Zamość, WA, t. 24, s. 147-152.
1957b Z problematyki kultury łużyckiej na wschód od środkowej Wisły, „Archeologiczne rozhledy”, t. 9, s. 698-711.
1958 Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu w Topornicy, pow. Zamość, Mat. Star., t. 3, s. 155-206.
- Gołub S.
1987 Odkrycie grobu kultury łużyckiej w Wojciechowie, gm. Hańsk, stan. 8, Inf. Chełm 1986, s. 7-8.
1990a Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Wojciechowie, gm. Hańsk, Inf. Chełm 1989, s. 6-8.
1990b Stanowisko osadnicze kultury łużyckiej w Wojciechowie, gm. Hańsk, Inf. Chełm 1989, s. 6.
1994 Wstępne badania na cmentarzysku ciałopalnym kultury łużyckiej w Wojciechowie, stan. 8, gm. Hańsk, Inf. Chełm 1987-1988, s. 23-25.
- Gołub S., Telepko K.
1982 Petryłów, woj. chełmskie, Inf. Arch. 1981, s. 87-88.
- Grygiel R.
1995 Sytuacja kulturowa w późnym okresie halsztackim i wczesnym okresie lateńskim w rejonie Brześcia Kujawskiego, Kult. pomorska, s. 319-360.
- Gurba J.
1958 Nieznany miecz brązowy z Muzeum PTTK w Puławach, PArch., t. 10, s. 235-236.
1965 Grób kultury łużyckiej w Bliskowicach, pow. Kraśnik, WA, t. 31, s. 274-276.
1971 Brązowy grot oszczepu ze wsi Czartoria, pow. Hrubieszów, WA, t. 36, s. 355.
- Kemenczei T.
1984 *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest.
- Kietlińska A.
1937 Grób szkieletowy w Strzyżowie w pow. hrubieszowskim (woj. lubelskie), ZOW, R. 12, s. 8-11.
- Kociuba J.
1982 *Kultura łużycka na Lubelszczyźnie wschodniej*, mps mgr Lublin.
- Kokowski A.
1980 Siedliszcze, gm. Wola Uhruska, woj. chełmskie, Spr. UMCS, s. 11-13.
1993 Znaleźzisko z Modryńca w woj. zamojskim, [w:] *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata*, Słupsk-Poznań, s. 205-214.
- Kostrzewski J.
1953 Ze studiów nad wczesnym okresem żelaznym w Polsce, Sl. Ant., t. 4, s. 22-70.
1964 Skarby i luźne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty, PArch, t. 15, s. 5-133.
- Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K.
1965 *Pradzieje Polski*, Wrocław.
- Krušelnyćka L. I. (Krušelniczkaja L. I.)
1976 *Pivnične Prykarpattja i zachidna Wołyn za doby rannoho zaliza*, Kyiv.
1990 Vysockaja kul'tura, Arch. PVZ, Kiev, s. 115-122.
1993 Leżnyćka hrupa pam'jatok na Wołyni. Čerepińsko-lahodivśka hrupa pam'jatok, Pam'jatky, Kyiv, s. 143-238.
- Krušelnyćka L., Filipčuk M.
1993 Novi skarbi iz Snjatinščyny Ivano-frankivskoj obł., Pam'jatky, Kyiv, s. 129-134.
- Krušelniczkaja L. I., Pavliv D. Ju.
1990 Luzickaja kultura, Arch. PVZ, Kiev, s. 107-114.
- Kuśnierz J.
1986 Sprawozdanie z badań cmentarzyska kurhanowego kultury trzcinieckiej w Tyszowcach gm. Tyszowce, woj. Zamość, stanowisko 25A, Spr. Zam., s. 14-17.
1988 Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Komarowie stan. 9, Spr. Zam., s. 18-20.
1991 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Pniówku, stan. 1, gm. Zamość, Spr. Zam., s. 15-18.
1992 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Pniówku, stan. 1, gm. Zamość, Spr. Zam., s. 30-31.
- Kutyłowski A., Urbański A.
1983 Wieprzec, stan. 1, gm. Zamość, woj. zamojskie, Spr. UMCS, s. 17-18.
- Kurzątkowska U.
1987 Cmentarzysko z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Jakubowicach Murowanych, stan. 5, gm. Wólka Lubelska, woj. lubelskie, Spr. UMCS, s. 19-23.
1988 Badania na cmentarzysku z wczesnej epoki żelaza w Jakubowicach Murowanych, stan. 5, gm. Wólka Lubelska, woj. lubelskie, Spr. UMCS, s. 19-23.
1989 Trzeci sezon badań na cmentarzysku z wczesnej epoki żelaza w Lublinie-Jakubowicach Murowanych, ul. Pliszczyńska 14, Spr. UMCS, s. 21-23.
- Łuka L. J.
1959 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Czarnkowie z IV-V okresu epoki brązu, „Fontes Praehistorici Posnaniensis”, t. 1, s. 1-163.
- Marcinkian A.
1972 Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z III-IV okresu epoki brązu w Przyborowie, pow. Nowa Sól, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, t. 3, s. 173-423.
- Mazurek W.
1992 Drugi sezon badań na osadzie wielokulturowej w Szumince, stan. 7, gm. Włodawa, Inf. Chełm 1991, s. 5-8.

- 1995a Kultura pomorska a tzw. kultura grobów klo-
szowych na Lubelszczyźnie, Kult. pomorska,
s. 159-170.
- 1995b Wyniki badań sondażowych na osadzie wielo-
kulturowej w Szumince, stan. 7, gm. Włodawa,
Inf. Chełm 1990, s. 7-20.
- 1996 Wyniki badań ratowniczych na stanowisku
z okresu przedrzymskiego w Wytocznie stan. 5,
gm. Urszulin, Inf. Chełm 1992-1993, s. 17-34.
- Misiewicz W.
1985 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Topornicy,
woj. zamojskie. Badania Muzeum Okręgowego
w Lublinie z roku 1957, St. Mat. Lub., t. 10,
s. 7-32.
- Mozsolics A.
1985 *Bronzefunde aus Ungarn*, Budapest.
- Niedźwieź J.
1985 Znaleźiska brązów z Gródka nad Bugiem, Lub.
Mat. Arch., t. 1, s. 88-91.
- 1987 Osada wielokulturowa w Podlodowie, stan. 59,
gm. Łaszczów, Spr. zam., s. 14-17.
- 1989a Cmentarzysko kultury łużyckiej w Komarowie
stan. 9, woj. zamojskie, Spr. zam., s. 19-22.
- 1989b Cmentarzysko kultury łużyckiej w miejscowości
Łuszczów, gm. Uchanie, woj. zamojskie, Pr.
i Mat. Zam., t. 2, s. 139-177.
- 1990 Badania archeologiczne na stan. 9 w Komarowie,
Spr. zam., s. 30-33.
- 1991a Ciałopalne stanowisko kultury łużyckiej
w Gródku nad Bugiem stan. 1b, woj. zamojskie,
Pr. i Mat. Zam., t. 3, s. 5-15.
- 1991b Cztery sezon badań na cmentarzysku kultury
łużyckiej w Komarowie, stan. 9, Spr. zam.,
s. 19-20.
- 1991c Uwagi na temat początków kultury łużyckiej
w południowo-wschodniej Lubelszczyźnie
w świetle znalezisk wyrobów brązowych, Lub.
Mat. Arch., t. 6, s. 267-274.
- 1992a Badania na cmentarzysku kultury łużyckiej
w Komarowie stan. 9, (w:) Spr. zam., s. 27-29.
- 1992b Materiały kultury łużyckiej (?) z okresu halsz-
tackiego z południowo-wschodniej Lubelszczy-
zny, Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza
i ich powiązania z innymi terenami, Rzeszów,
s. 155-171.
- 1993a Badania ratownicze na cmentarzysku kultury
łużyckiej w Gródku nad Bugiem, stan. 1B, gm.
Hrubieszów, Spr. zam., s. 27-28.
- 1993b Osadowy obiekt kultury łużyckiej w Kolonii
Bortatyczne stan. 4, gm. Zamość, Spr. zam.,
s. 23-26.
- 1995 Badania na osadzie kultury łużyckiej z okresu
halsztackiego z Teptiukowa, stan. 6, gm. Hru-
bieszów, Spr. zam., 1994, s. 19-23.
- 1996 Badania na osadzie wielokulturowej w Teptiu-
kowie, stan. 6, gm. Hrubieszów, APŚ, t. 1,
s. 141-146.
- Nosek S.
1957 Materiały do badań nad historią starożytną i w-
czesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bu-
gu, Ann. UMCS, sec. F, vol. 6 (1951), s. 7-502.
- Novotná M.
1970 Die Äxte und Beile in der Slowakei, Pbf., t. IX/3.
- Pavliv D.
1993 Novi pam'jatky „łużyckoi” kul'tury na zachodi
Ukrainy, Pam'jatky, Kyiv, s. 11-56.
- Poklewski T.
1954 Halsztacki zespół ozdób brązowych z Wakijo-
wa, pow. Tomaszów Lubelski, WA, t. 20,
s. 267-275.
- Prożogo K.
1972 Brązowa szpila z Kolemczyc w pow. chełm-
skim, ZOW, R. 38, s. 56.
- Rybałowa V. D.
1961 O svjazach pravobereżnoj lesostepnoj Ukrainy
z centralnoj Evropoj w epochu bronzy i ranne-
go żelaza, *Issledovanija po archeologii SSSR*,
1961, s. 80-95.
- Sulimirski T.
1931 *Kultura wysocka*, Kraków.
- Taras H.
1995 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu
i Sanu*, Lublin.
- 1996 Problematyka badawcza epoki brązu i począt-
ków epoki żelaza, APŚ, t. 1, s. 241-243.
- Urbański A.
1982 Wieprzec, stan. 1, gm. Zamość, woj. zamojskie,
Spr. UMCS, s. 8-9.
- Węgrzynowicz T.
1963 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Młyniskach
dawniej pow. Włodzimierz Wołyński, WA, t. 29,
s. 9-27.
- 1968 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Kamionce
Nadbużnej, pow. Ostrów Mazowiecka, Mat.
Star., t. 11, s. 209-248.
- Wichrowski Z.
1981 *Kultura łużycka w północnej Lubelszczyźnie*,
mps mgr Lublin (w streszczeniu: AListy, nr 1).
- 1983 Świeciechów Duży, stan. 1, gm. Annopol, woj.
tarnobrzeskie, Spr. UMCS, s. 18-19.
- 1989 Osadnictwo kultury łużyckiej we Wronowicach-
Paprzycy, woj. zamojskie, stan. 5A i 5B, Pr.
i Mat. Zam., t. 2, s. 98-138.

SYLWESTER CZOPEK

COMMENTS ON THE LUSATIAN CULTURE IN THE LUBLIN REGION

The author summarises the current state of the studies on the Lusatian culture in the Lublin region. The main theses may be expressed in the following points:

- 1. One should emphasise the insufficient state of the studies on the issue in question. This pertains both to the process of obtaining source materials (excavations) and their analyses, and to the broader studies of the prehistoric issues.
- 2. The beginning of the Lusatian culture in the area in question should be related to the younger part of period III of the Bronze Age (HaA1).
- 3. In the early phase, clear connections with the Hungary-Transylvania centre of bronze metallurgy can be observed. As for the ceramic materials, there are strong connections with other groups of the Lusatian culture (Middle Poland, Masovia-Podlachian).
- 4. We have reasons to assume that in the early phases of the Iron Age substantial cultural differences arose, among other things, due to the considerable foreign influence which might suggest that the territory of the Lublin region, or at least its part, should be excluded from the scope of the Lusatian culture.

5. The use of the term Ulwówek group to describe the majority of the materials from the Lublin region should be verified. It seems that it should be reserved for the territory of Volhynia where the typical biritual cemeteries - absent form the Lublin region - are found. Thus the question of including the Ulwówek group to the Lusatian culture remains unsettled. One consequence of such a position is to include the Lublin region to the so called Masovia Lusatian culture, or the eastern Lusatian culture.

6. The most immediate steps that should be taken in order to improve the state of our knowledge about the Lusatian culture in the Lublin region are:

- excavations of cemeteries characterised by long utilisation.
- detailed microregional studies in the now distinguished territories with intensive settlement.
- studies of the differentiation among the materials obtained in the Lublin region, including their periodisation.
- studies relating to the mutual contacts and intercultural influence.

Muzeum Okręgowe w Rzeszowie